

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-cı (iyun 2010),
287-ci (iyul 2010), 288 - ci (sentyabr 2010), 289 - cu (oktyabr 2010),
290 - cı (noyabr 2010), 291 - ci (dekabr 2010), 292 -ci (yanvar 2011) və
293 -cü (fevral 2011) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmununu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmununu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləşməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

Tarixdə dövlət və hakimiyyət fəlsəfəsi. Qədim dövr

İbn Xəldunun tarix fəlsəfəsi, dövlətin yaranması, mahiyyəti və çöküşü barədə qurduğu nəzəriyyə, həmçinin sivilizasiya və hakimiyyət fəlsəfəsi ilə tanış olduq. Bu və digər məsələləri dərinlən təhlil edən, maraqlı nəzəriyyə quran "Müqəddimə"sində İbn Xəldun özündən əvvəlki mütəfəkkirlərin fikirlərindən istifadə etsə də, nəinki onlardan və müasirlərindən xeyli qabağa getmiş, həmçinin 18-19-cu əsrlərdə Avropada yaşamış bir çox böyük mütəfəkkirlərin (Machiavelli, Vico, Hegel, Marks,...) fikir və nəzəriyyələrini qabaqlamış, orijinal, müntəzəm və sistemli nəticələrə gəlmişdi.

İndi dövlət və hakimiyyət fəlsəfəsi ilə bağlı məsələlərə tarix boyu – İbn Xəldundan əvvəl və sonra hansı baxışların mövcud olduğunu, onların təkamülünü izləməyə çalışacağıq. Mövzumuzu bir sıra suallara tarix boyu cavab axtarmaq yolu ilə davam etdirəcəyik. Dövlət niyə yarandı? Dövlət necə olmalıdır? Dövlətin mənafeyi əsasdır, yoxsa insanın? Dövlət və

millətin rifahı üçün nə vacibdir–mənəviyyat, ya siyasət? Qədim dövrə və Şərqi mütəfəkkirlərinin fikirlərinə xüsusi yer vermək fikrindəyik.

Qədim Çin

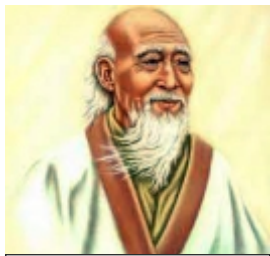
Qədim Çində **Konfutsi** (həmçinin ingiliscə **Kun-fu-tszi** və ya **K'ung-fu-tzu**, fransızca-**Confucius**, almanca-**Konfuzius**) məktəbi mənəvi-etik prinsipləri önə çəkir, humanizmi, insanlara sevgini idarəetmənin əsas prinsipi və nümunəvi hökmdarın əsas əlaməti hesab edir, qanun və gücün tətbiqini ifrata varmaq kimi şərh edirdi. "Özünə rəva bilmədiyini başqasına etmə". O, xalqın mənəvi tərbiyələndirilməsini vacib sayırdı. Tərbiyələndirmə işə praktik işlərlə, təcrübə ilə,

Konfutsi

musiqi və ədəbiyyat vasitəsilə aparıla bilər. İnsanı məcbur etməklə deyil, utandırmaq və vicdan hissini oyatmaqla idarə etmək doğrudur. Qorxu deyil, inam yaratmaq doğrudur. “Qisas almaqdan öncə iki məzar qaz”. Adil, dürüst insanları irəli çəkib, ədalətsizləri uzaqlaşdıranda xalq tabe olur. Hərə öz işini görməli, öz yerini bilməli, başqasının işinə qarışmamalıdır. “Adları düzəltmək”, normadan kənara çıxılıbsa, ona qayıtmaq lazımdır. Böyüklərə, yuxarıda duranlara ehtiram mühümdür. Dünya insanın mənəvi kamilliyə can atması nəticəsində gözəlləşə bilər. “Comərd insan ədalətə can atır, balaca adam qazanc güdür”. Konfutsi məktəb yaratmış, tələbələrində dərs demiş, təlimi və şəxsi təsiri nəticəsində külli miqdarda fəal ardıcılları əmələ gəlmişdir.¹

Çin özündən kənarda qalan dünyadan həm fiziki-coğrafi, həm fikir cərəyanı mənasında nisbətən təcrid olunmuş vəziyyətdə olub. Çinə kənardan gələn əsas fəlsəfi-dini-mədəni təsir buddizm olub. Lakin buddizm də Çində yerli düşüncə mədəniyyəti ilə vəhdətdə dəyişmiş, Hindistanda olduğundan fərqli şəkil almışdı. Dövlət, həyat və idarəetmə işində Konfutsinin etik və psixoloji baxışları ardıcıllarının ifasında inkişaf edərək Çinin ən uzunömürlü və əsas, bir növ dövlət sisteminə çevrilsə də, Lao-tszi və ondan sonra gələnlərin Daosizm fəlsəfəsi və buddizm də heç vaxt kənara çəkilmədi, gah açıq, gah üstüörtülü şəkildə davam etdi.

Laozi

Lao-tszi (və ya **Laozi**), Konfutsinin müasiri olduğu və ya ondan bir qədər sonra yaşadığı güman olunan və haqqında gerçək məlumatların olmadığı bu müttəfəkkir (əgər o, həqiqətən var olmuşsa və ona aid edilənlərə əsaslanaraq) etik sistemin, qaydaların mövcud olduğu bir sistemin rahatlığa deyil, tərsinə - qəzəb və qi-yama gətirəcəyinə əmin idi. Daosizmin banilərindən biri, ən böyüyü hesab olunan Lao-tszi`ya görə hiylə və savad çox olan yerdə böyük yalan əmələ gələcək, böyük hiylə müdrikliklə eyni zamanda meydana çıxıb. Sadəlik əsasdır, hadisələr öz axarı ilə, təbii yolla getməlidir.²

Daosizmin digər görkəmli nümayəndəsi **Çjuan-tszi** (və ya **Zhuangzi**, ? [-369] - [-286]) insanlara azadlıq vermənin, onlara xoş qılıqla yanaşmanın zəruriliyini qeyd edir, onları idarə etməmək prinsipini önə çəkirdi. Bəzən “Çjuan-tszi tarixdə ilk böyük anarxist” kimi tanılır.³

Zhuangzi

Mo-tszi (və ya **Mozi**, ? [-470] - [-391]) və onun nominalist-məntiqçi davamçıları (Mohizm) isə ölkəni idarəetmənin peşəkarlıq üzərində qurulmasını doğru sayırdılar. Xüsusi maraqlar cəmiyyəti sarsıdır, sevgini yox edir. Xeyirxahlıq etmək, fayda vermək sülhə, rifaha xidmət edir. “Ümumxalq sevgisi” fəlsəfəsini ortaya atan bu məktəb eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin deyil, dövlətin qayğısına qalması vacib hesab edirdi, sosial bərabərlik prinsipini irəli sürürdü. İnsanlar vəhşi heyvanlar kimi qayda-qanunsuz yaşayır, bir-birinə hücum edir, güclü zəifə kömək etmirdi. Onlar qayda yaratmaq üçün, özünümüdafiə məqsədilə birləşdilər, başçı seçdilər və dövlət əmələ gəldi. Dövlət vəzifələrini ancaq istedadlı adamlar tutmalıdır. Sadə yaşamaq, təm-təraq və israfçılıqdan qaçmaq lazımdır. Konfutsi məktəbindən fərqli olaraq Mo-tszi musiqini nəcib iş hesab etmir, onu fayda verməyən məşğuliyyət sayırdı.⁴

Mozi

Siyasi-etik xarakterli bir əsərdə (-3-cü əsr) hökmdarın ənənələrə kor-korana əməl etməsi, qədim hökmdarlara bənzəmək istəyi zərərli sayılır, zamanın ruhuna uyğun idarəetmə üsulu yaratmaq fikri təlqin edilirdi. **Han Fey-tszi** (və ya **Han Fei Zi**, [-?] - [-233]) insanlara

Han Fei Zi

¹The Chinese Classics: Confucian Analects (in Chinese and English) translated by James Legge. <http://www.gutenberg.org/dirs/4/0/9/4094/4094-0.txt> ; Древнекитайская философия. Т. 1. Москва, 1972

²Way and Its Power: Lao Tzu's Tao Te Ching and Its Place in Chinese Thought. Translated by Arthur Waley. Grove/Atlantic, Inc. 1994); Древнекитайская философия. Т. 1. Москва, 1972

³Rothbard, Murray. Concepts of the Role of Intellectuals in Social Change Toward Laissez Faire, The Journal of Libertarian Studies, Vol IX, No. 2, Fall 1990. 2. Zhuangzi. Basic Writings. Translations from Asian Classics. Translated by Burton Watson. Columbia University Press, 2003

⁴Mozi. Basic Writings. Translations from Asian Classics. Translated by Burton Watson. Columbia University Press, 2003; Древнекитайская философия. Т. 2. Москва, 1973

xas olan eqoizmdən onları idarə etmək üçün istifadə olunmasını vacib prinsip kimi irəli sürür. Bu işdə cəza vermək və mükafatlandırmaq əsas rol oynamalıdır. Ləyaqətli, cömərd insanı idarə etmək çox çətin, ona cəza və mükafatlandırma ilə təsir etmək olmur. Cinayətin açılması və insanların dikbaşlıq etməməsi üçün cani ilə bərabər onun yaxınları da cavabdeh hesab edilməlidir. Düzgün idarəetmənin əsasında üç ünsür dayanır: qanun, sonra hakimiyyət-güc-nüfuz və nəhayət, idarəetmə sənəti. Hökmdar öz nüfuzunu qorumalı, heç kimlə paylaşmamalı, hər kəsi öz yerində oturtmalıdır. Varlıların gəlirini yoxsullara paylamaq fikri ağılsız və ədalətsizdir. Qanun xalq üçün, idarəetmə sənəti hökmdar üçündür. Qanun hamıya açıq, şəffaf, idarəetmə sənəti isə gizlidir. Han Fey-tszı haqqında Sima Tsyun “onda amansızlıq son həddində, şəfqət isə heçə endirilib” deyir. Qanunçuluq (leqalizm, leqizm) cərəyanının ideoloqu sayılan Han Fey-tszı prinsip etibarilə despotik hökmdarlıq tərəfdarı idi. Onun hakimiyyət fəlsəfəsi İbn Xəldun və Makiavellininkindən daha radikal görünür. Han Fey-tszı tarixi prosesdə maddi şəraitin və onunla birlikdə idarəetmənin dəyişdiyini söyləyir. Tarixi öyrənmək vacibdir,

Hsun Tzu

məhz bu yolla indiki zamana uyğun idarəetmənin müəyyən edilməsi və tətbiqi mümkün olur.⁵

Han Fey-tszı'nın müəllimi olan **Syun-tszı** (və ya **Xun Zi**, **Hsun Tzu**, ? [-310/313] - [-?]) sosial bərabərliyi və ümumxalq sevgisini nəinki sadələvə, hətta cəmiyyət üçün təhlükə hesab edirdi. O, insanın

təbiətə eqoist və zalım olduğunu, hamının öz mənafeyini güddüyünü, düzlük və sadıqlığın, mərhəmət və şəfqətin insan təbiətinə zidd olduğunu, lakin, Konfutsi kimi, insanın tərbiyə vasitəsilə düzəliş biləcəyini söyləyir, xeyirin şüurlu fəaliyyətin nəticəsi olduğunu iddia edir. Syun-tszı cəmiyyətdə rütbə nizamını, iyerarxiyanı, ictimai əmək bölgüsünü, vəzifə, mükafatlandırma və cəzaların ədalətli paylanması və tətbiqini sosial normaların əsası sayırdı. Rəyiyyət hökmdara, oğul ataya, arvad ərə xidmət etməlidir. Dövlət ailədən üstündür. Qanunların ədalətli

və ya ədalətsiz sayılmasından asılı olmayaraq hər kəs, o cümlədən hökmdar qanunlara tabe olmalıdır (qanunlar dəyişənə qədər). Onun və ardıcılarının “ədalət naminə şiddət, amansızlıq mümkündür” prinsipinə əsaslanan leqizmi Konfutsiçiliyin rəsmi hökumət siyasətinə çevrilməsində rol oynamışdı.⁶

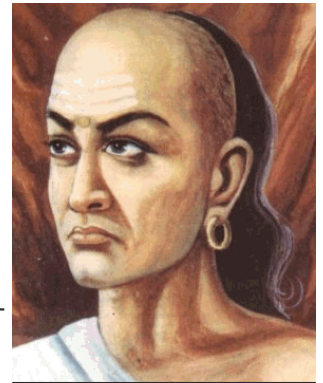
Hindistan

Əsasən ruhi başlanğıc üzərində dayanan **Hind fəlsəfəsi** dövlətin mənşəyi, dövlət və insan münasibətləri məsələlərinə aid geniş nəzəriyyələri yaratmayıb. Buddizmin etik təlimi bərabərlik, ədalət, mərhəmət və şəfqət üzərində qurulmuşdu, **Şankara** (8-ci əsr) “sevgi qanundan yüksəkdir” deyirdi. Hər hansı təlimi yalnız şəxsi təcrübədən keçirməklə, yaşamaqla qəbul etmək olar. Yoqa fəlsəfəsi bədən və ruhu tərbiyə etməklə ilahi başlanğıca qovuşmaq, özünə nəzarətlə eqoizmi və fərdiyyətçiliyi aşmaq yollarına əsaslanır. Siqizmin banisi **Quru Nanak** (1469-1539) bütün insanların bərabər olduğunu, azlığın çoxluğa hökm etməsi cəhdinin kastaların yaranmasına gətirib çıxardığını irəli sürürdü.

Quru Nanak

Hind materialist **Çarvaka (Lokayata)** fəlsəfəsi (-6-cı əsrdən başlayaraq) həyatın əsas məqsədinin həzz, ona aparan yolun isə var-dövlət olduğunu irəli sürürdü. Dini insanlar yaratdı. Məqsədə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmək olar. Güclü olan haqlıdır.

Kautilya

Çanakya (və ya **Kautilya** və ya **Vişnuqupta**, [-4] – [-3]-cü əsrlər) Maurya imperiyasının ([-321]-[-185]) qurulmasında Çandraqupta Maurya ilə birlikdə həlledici rol oynamış, müşavir və baş nazir kimi fəaliyyət göstərmiş bu brahman tarixdə həmçinin böyük, hiy-

⁵Han Feizi. Basic Writings. Translations from Asian Classics. Translated by Burton Watson. Columbia University Press, 2003; Древнекитайская философия. Т. 2. Москва, 1973

⁶Xunzi. Basic Writings. Translations from Asian Classics. Translated by Burton Watson. Columbia University Press, 2003

ləgər siyasi xadim və siyasətşünas kimi qalmışdır. Hökmdarın, onun ətrafındakı məmurların vəzifə borcları, şəhər və kəndlərin idarə edilməsi, çuğulçu və xəfiyyələrin vacibliyi, sosial müdafiə, ticarət və vergi, əkinçilik və sənətkarlıq, hər b və sülh və digər məsələlər haqqında məlumat-tövsiyə kitabı yazmışdı. O, iddia edirdi ki, hər kəsi satın almaq olar, deməli hamı potensial düşməndir. Hökmdarın xoşbəxtliyi rəiyyətinin yaxşı yaşaması ilə bağlıdır.⁷

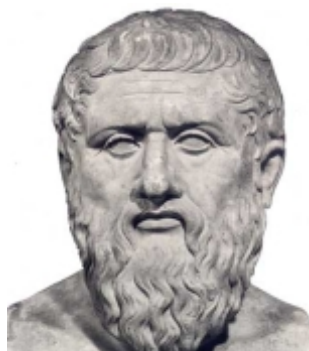
Yunanistan

Demokrit (~[-460]-[-370]) mənəviyyatı qanundan yüksək tutsa da,

Demokrit

kütlə üçün qanunun zəruri olduğunu deyir. Qanunlar sünidir, “müdrük şəxs qanuna tabe olmamalı, azad yaşmalıdır”. Demokrit demokratiyanı monarxiyadan çox üstün tuturdu: “azadlıq qul olmaqdan nə qədər yaxşıdırsa, demokratiyada kasıblıq da monarxiyada xoşbəxt sayılan həyatdan bir o qədər yaxşıdır”. O, eyni zamanda dövlət və onun idarə olunmasına aid qəti fikir söyləyirdi: “dövlətin maraqları hər şeydən üstün tutulmalıdır və çalışmaq lazımdır ki, o, yaxşı idarə olunsun”.⁸

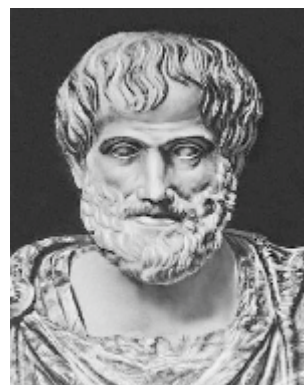
Platon

Platon a görə (“Dövlət”) dövlət əməyin ictimai bölgüsünə, ixtisaslaşmağa ehtiyacdan yaranıb. Dövlətə əmlak bərabərsizliyi xasdır. Demokratiya çoxluğun ağılsızlığıdır, ata uşaqlarından, müəllim şagirdlərdən, kişilər qadınlardan qorxurlar. Tək demokratiya deyil, tiraniya,

eləcə də zənginlərin və ya hər bçilərin hakimiyyətinə əsaslanan dövlət tipləri insanların təbii bərabərsizliklərinə əsaslanmadığı üçün təbii deyillər.

İdeal dövlət üç zümrədən ibarət olmalıdır: filosoflar idarə etməli, hər bçilər qorunmalı, sənətkarlar və əkinçilər maddi nemətlər yaratmalıdırlar. Bu halda hər b öz işi ilə məşğul olub başqasının işinə qarışmır – bu ədalət deməkdir. Bu dövlət incəsənət və ədəbiyyatı təftiş etməli, pedaqoji cəhətdən ziyanlı olanları qadağan etməli, öz incəsənətini yaratmalıdır. Heç bir zümrə üçün özəl mülkiyyət yoxdur, özəl mülkiyyət həsəd və düşmənçilik yaradır. Ailənin təşkili də daxil olmaqla hər şey dövlətin əlində olmalıdır. Kişi-qadın əlaqələri də tənzim olunur - yaxşılar yaxşılarla, zəiflər zəiflərlə. Qadınlar kişilərlə eyni hüquqa malikdir, uşaqlar ümumidir. Dövlət vətəndaşların tərbiyəsi ilə məşğul olmalıdır, uşaqlar xüsusi təhsil-tərbiyə sistemi ilə yetişdirilir, istedadından asılı olaraq uşaq bir zümrədən digərinə (aşağı və yuxarı) keçirilə bilər. Filosoflar ağıllı, dürüst və ədalətli olduqları üçün hakimiyyəti onlar idarə etməlidirlər. O, sonra yazdığı “Qanunlar” əsərində bu “mükəmməl dövlət nümunəsini”, ideal dövlət utopiya-sının mütləqliyini xeyli yumşaltmışdı. Xüsusi mülkiyyət və sərbəst ailə siyasəti, siyasi hüquqların zümrə üzrə deyil, əmlakın dəyərinə uyğunlaşdırılması, əkinçiliyin qullara aid edilməsi, fərqli-qarışıq siyasi quruluşların mümkünlüyü qeyd və qəbul edilmişdi.

Aristotel öz dövlət və insan problemini “Politika” və həmçinin “Etika” əsərində şərh etmişdir. İnsan cəsür, ağıllı, ədalətli və fərsətli olmalıdır. Ədalət ümumi xoşbəxtlik de-

Aristotel

⁷Great Thinkers of the Eastern World: The Major Thinkers and the Philosophical and Religious Classics of China, India, Japan, Korea, and the World of Islam. Editor: Ian P. McGreal. HarperResource, 1995 (Ruscaya tərcüməsi: Великие мыслители Востока. Москва, «КРОН-ПИРЕСС», 1999); Восточная философия. Минск, Харвест, 2006. Автор-составитель М.В. Адамчик)

⁸Материалисты древней Греции. Москва, 1955

məkdir, bunu əldə etmək üçün qanunlara əməl etmək və hakimiyyətə tabe olmaq zəruridir. Ünsiyyətin zəruriliyi insanları növbə ilə ailə, kənd və dövlət qurmağa gətirib çıxarır. İnsan siyasi məxluqdur. İnsanlar birlikdə ancaq yaxşı dövətdə xoşbəxt ola bilərlər. Siyasi quruluş üç hissədən ibarətdir: qanunverici, icraçı və məhkəmə sistemi. Hakimiyyətin kimin və ya kimlərin - bir adamın, azlığın və çoxluğun əlində olmasından asılı olaraq üç “düzgün”, ümumi maraqlara xidmət edən quruluş - monarxiya, aristokratiya (nəcib insanların hakimiyyəti) və politiya (respublika) əmələ gəlir. Bunların hər biri məqbuldur, hərçənd ki, monarxiya aristokratiyadan, aristokratiya politiyadan yaxşıdır.

“Düzgün olmayan”, xüsusi maraqların əsas götürüldüyü halda isə uyğun olaraq tiraniya, oligarxiya (kasıbları nəzərə almayan zənginlərin hakimiyyəti) və demokratiya (zənginləri nəzərə almayanların hakimiyyəti) alınır. Aristotelin tiraniyaya münasibəti çox kəskindir - “oğrunu deyil, tiranı öldürənə eşq olsun”! Tiran hakimiyyətdə qalmaq üçün xüsusi qabiliyyətə malik insanların yüksəlməsinə hər cür (məhv etmək daxil olmaqla) mane olmalı (!), xəfiyələr saxlamalı, insanlar arasına nifaq salmalı, onların ictimai həyatını nəzarətdə saxlamalı, böyük miqyaslı işlərlə baş qatmalı olur. “Düzgün olmayan” üçlüyün arasında demokratiyaya dözmək olar, bir şərtlə ki, hakimiyyət kütlənin deyil, qanunun əlində olsun. Demokratiyaya tənqidi münasibəti anlamaq üçün bir cəhəti nəzərdə tutmaq lazımdır: o dövrün yunan demokratiyası əsl seçkiyə deyil, püşkatmaya əsaslanırdı. Bu siyasi quruluş növlərinə bir qədər başqa deyilişdə Platonda da rast gəlinir.

Platonun dövlət modelində Aristotel birinci növbədə xüsusi mülkiyyətə qadağanı tənqid edir: “mülkiyyət haqqında adi fikir belə görünməmiş həzz verir”. Mülkiyyətin xüsusi olması ilə yanaşı insanları xeyriyyəçilik etməyə çağırmaq olar. İnsani sifət olan xeyriyyəçilik və cömərdlik xüsusi mül-

kiyyətsiz necə mümkün ola bilər?! Platonda ailənin ümumiləşdirilməsi də Aristoteli əsəbiləşdirir; hamıya məxsus olana kim qayğı göstərəcək?! Lakin Aristotel qul məsələsində Platona nisbətən daha radikal mövqə tutur: “aydındır ki, öz təbiətinə görə bəziləri qul, digərləri azaddır”, “bəzilərinə qul, digərlərinə ağa olmaq faydalıdır”. Qulları yunan olmayanlar arasından almaq doğrudur.

İnqilabların qarşısını almaq üçün üç şeyə fikir vermək zəruridir: dövlət təbliğatı, qanuna böyük hörmət və ədalət (“hər kəsə ləyaqətinə görə”).

Platondan sonra ideal dövlət haqqında çoxsaylı utopik əsərlər yazılmış, proqramlar irəli sürülmüşdür. Yambulun ([3] və ya [-2]-ci əsr) “Günəş adaları”, bir qədər əvvəl yaşamış Feopompun “Meropida”-sı, Cənubi Amerika, Orta Şərq və Çində mövcud olan sosializmvəri hərəkat və dövlətlər, Məzdək, İbn Tüfeyl (“Həyy ibn Yəzqan”), Nizami Gəncəvi (“İskəndərnamə”), Thomas More, T. Campanella, Gerrard Winstanley, E-G. Morelly, Henri de Saint-Simon, Robert Owen, Charles Fourier və başqalarının fəaliyyət və dövlət utopiyaları haqqında xüsusi söhbət açmaq maraqlı görünsə də, ədəbiyyata göndərməklə kifayətlənirik.⁹

Müxtəlif xalqlara məxsus və müxtəlif dövrlərdə yaşamış mütəfəkkirlərin etik və siyasi görüşləri, dövlət və idarəetmə modelləri haqqında düşüncələri bir çox hallarda necə də bir-birinə yaxın, bir-birinə oxşar ola bilər! Bu, müxtəlif insanların iç dünyasının və ətraf aləmlə, cəmiyyət və dövlətlə münasibətlərinin böyük bənzərliyinin bir nəticəsidir və bu bənzərliyin əlamətidir. Bu, müxtəlif dövrlərdə yaşamış müxtəlif xalqların eyni və ya bir-birinə çox yaxın arzu və istəkləri, qayğı və çətinlikləri, ehtiyat və qorxuları olduğundan xəbər verir. Bu, bəşəriyyətin və tarixi prosesin vahidliyinə və bütövlüyünə dəlalət edir.

(davam edəcək)

⁹Игорь Шафаревич. Социализм как явление мировой истории. Москва, “Эксмо”, 2003;

Утопический социализм. Хрестоматия. Москва, Издательство политической литературы, 1982;

İbn Tufeyl və Nizami Gəncəvinin uyğun əsərləri